

NIEUWSBRIEF

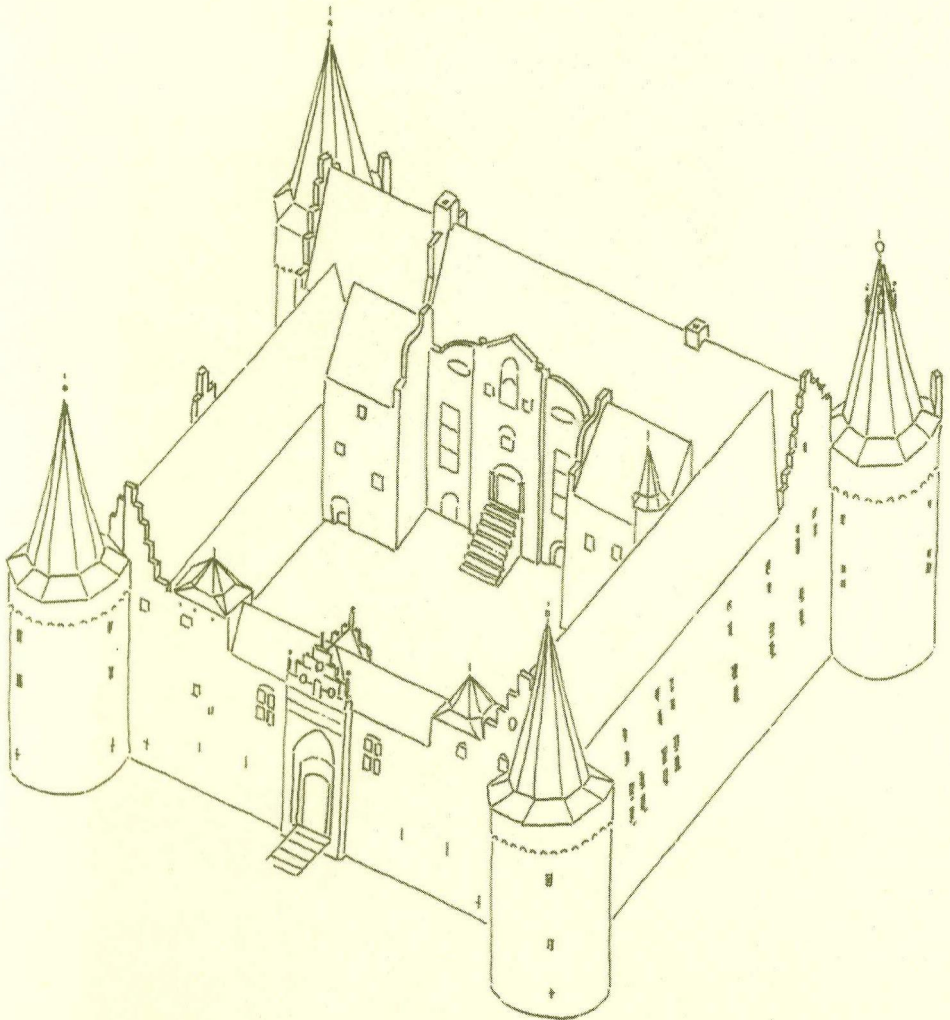
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

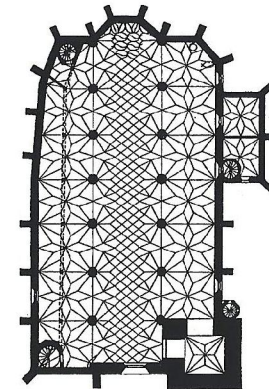
Nr. 30

Mrt. '02

Inhoud

- 1 Van de interim-voorzitter
- 4 Ene korte memorie ende al waer
- 6 Bouwhistorisch Platform
- 16 Studiedag KNOB - SBN 12-12-'01
- 20 Vooraankondiging donateursdag
- 21 TIMS- I.J. de Kramer-prijs
- 21 Congresverslag geplande steden
- 24 Rondje Duitsland-Tsjechië
- 27 Studiedagen, congressen, symposia
- 28 Hervonden stad 2001
- 31 Korstmossen en muurbloempjes
- 32 Redactie, kopij en donateurs

Pirna, zie p.25

Van de interim-voorzitter

Bestuur SBN

Drs. K.J. Stechouwer,
vice-voorzitter,
Prof. van der Scheerstraat
257, 2035 AP Haarlem,
tel. 023-5359989

Ir. W.F. Weve,
secretaris,
A. van Schendelplein 141,
2624 CW Delft,
tel. 015-2561581,
Werk: Gem. Delft,
Archeologie/ Monumenten,
Barbarasteeg 2,
postbus 53, 2600AB Delft,
tel. 015-2602182

Ir. L.B. Wevers, penning-
meester, Oude Gracht 187 g,
3511 NE Utrecht,
tel. 030-2341173

Dr. A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67, 5211 HV
's-Hertogenbosch,

Tussen een einde en een nieuw begin

Bij het slot van de succesvolle SBN/KNOB happening van 12 december jongstleden hebben wij afscheid genomen van onze voorzitter Gijs van Herwaarden. Hij heeft vele jaren met enthousiasme en grote inzet het voorzitterschap van onze stichting vervuld en het is daarom dat we hem met lede ogen zien vertrekken. Nadat hij zijn vertrek al enige malen had uitgesteld omdat de noden en de andere bestuursleden van de stichting daarom vroegen, is het er uiteindelijk dan toch van gekomen. Gijs blijft gelukkig nog wel tijdje in het monumentencircuit aanwezig, al is het dan niet bij ons, maar bij de KNOB. Op een van de volgende pagina's kunt u de geschiedenis van het verbond tussen Gijs en de SBN nog eens nalezen in de vorm van het toespraakje van 12 december. Zo kunt u zelf constateren dat voor sommige stervelingen de legendevorming *terecht* al bij leven en welzijn begint.

Zoals gezegd, het symposium van 12 december j.l. was een uiterst nuttig en helaas al te lang uitgestelde presentatie van de actuele monumenten-

tel. 073-6136753,
Werk: Afdeling Bouwhisto-
rie, Archeologie en
Monumenten, Bethaniëstraat
4, 5211 LJ 's-Hertogenbosch,
postbus 12345, 5200 GZ
's-Hertogenbosch,
tel. 073-6155489,
fax 073-6143054

Drs. K. Emmens,
BAAC bv,
Van Tuldenstraat 7,
5211 TG 's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136219

Drs. F.A.C. Haans,
Monumenten Advies Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

Ir. J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12-bis-a,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

Ir. J.M.M. Nuyten,
Van Bemmelenstraat 5,
2313 RA Leiden

Drs. J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

Prof. dr. ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503,
Werk: RDMZ, Broederplein
41, postbus 1001,
3700 BA Zeist,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189

inventarisatieproblematiek. Duidelijk werd in ieder geval dat welke methode ook wordt gebruikt, er bij alle inventarisaties *altijd* verrassingen zullen blijven opduiken. En dat brengt mij, na alle overwegingen en conclusies van die dag toch tot een afweging die ik hier met u wil delen. Eén van de grootste en meest onderschatte problemen waarmee men te maken krijgt bij het opstellen van 'monumentenlijsten' ligt verscholen in de psychologie van de 'gebruiker' van die lijst. Want in het verleden hebben vele lagere overheden, waaronder bijvoorbeeld gemeenten zonder eigen monument-endeskundigheid, de door de Rijksdienst opgestelde monumentenlijsten en monumentenbeschrijvingen beschouwd en gehanteerd als 'het laatste gezaghebbende woord' op dit terrein. Zelfs in die mate dat waar de Rijksdienst een lijst opstelde van lokale panden die van monumentaal belang werden geacht, de plaatselijk gebruikers impliciet ook de schaduwconclusie trokken dat panden die niet op deze lijst voorkwamen *dus* 'niet monumentwaardig' waren en niet hoefden te worden onderzocht of beschermd. Besef dus wat je beschrijving verzwijgt. In andere gevallen kun je als monumentenbeschr-ijver ook te veel zeggen. Een gedetailleerde omschrijving, in de trant van 'laat-17^e eeuwse pand met toevoegingen uit de 18^e en de 19^e eeuw' (wat overigens ook heel goed zo kan zijn), betekent voor de minder deskundige lezer impliciet dat alles kennelijk al grondig onderzocht en bekend is en dat nader onderzoek naar de bouwgeschiedenis ervan *dus* overbodig is. We moeten ons van dit onbedoelde neveneffect van onze woorden bewust zijn, want het misverstand komt meestal pas bovendrijven als de verbouwing al gepland of in uitvoering is en dat kan, zoals iedere bouwhistoricus u uit eigen ervaring kan vertellen, onherstelbare schade aanrichten aan ons monumentenbestand. Hoe kunnen we dergelijke probleem bij de nieuwe actualisering zoveel mogelijk voorkomen? Door stelselmatig te benadrukken dat de gegeven

Adres secretariaat SBN:
Archeologisch en
Bouwhistorisch Centrum Het
Pandhuis, Zwaansteeg 11,
3511 VG Utrecht, tel.
015-2120051, giro 273441

omschrijving *niet* het laatste woord is. Hoewel het psychologisch gesproken, ongetwijfeld erg zwaar is om van een project van 50 medewerkers en zoveel miljoen euro, te benadrukken dat er slechts een *voorlopig* resultaat is behaald, denk ik wel dat de Rijksdienst en de medewerkers van de projectgroep actualisering genoeg moed en wijsheid in huis hebben om die zelfrelativerende boodschap uit te dragen. En dat is nodig, denk ik.

Genoeg tussenwerpingen van uw voorzitter ad interim. Als het volgende nummer van deze nieuwsbrief bij u op de deurmat valt heeft een nieuwe voorzitter de hamer alweer overgenomen. Die nieuwe man is Ir. J.(Jan) C.M. van Niekerk, nu hoofd van het Bureau Monumentenzorg van de gemeente Amsterdam. Maar oudgedienden in de monumentenzorg kennen hem vooral als de regelneef achter de successen van het Utrechtse bureau Monumentenzorg in de jaren tachtig. Na een afwezigheid van een kleine tien jaar is hij dus weer terug in zijn oude vak. Maar hij zal zich de volgende keer zelf aan u voorstellen. Aan mij slechts de taak om hem van harte welkom te heten bij de SBN. Namens het bestuur en ongetwijfeld ook namens u allen.

Afb. De pilaarheilige en zijn rebellen tijdens een donateursdag te Middelburg.
(en het was niet half twaalf 's middags)

Ene korte memorie ende al waer

Voor wie het nog niet wist: onze geliefde voorzitter gaat ons verlaten. Gijs van Herwaarden neemt afscheid van ons, het bestuur en de leden der SBN. Een droeve gebeurtenis die wij hier niet onopgemerkt voorbij kunnen en willen laten gaan. Wat kunnen we doen om dit toch wat moeilijke moment te memoreren? Welnu, we doen gewoon wat we beroepshalve moeten doen. Het is immers de taak van een bouwhistoricus om harde geschiedfeiten correct op papier vast te leggen. En dat is wat ik hier wil doen: een historisch verhaal doorgeven aan de jonge garde in het vak en aan alle anderen die willen weten: hoe is het eigenlijk zo gekomen, tussen Gijs en de SBN?

Deze alware geschiedenis begint lang, lang geleden, in die duistere pre-SBN-jaren toen Grootvorst Geld nog ongeremd regeerde in Den Haag. Nu was de Grootvorst, zoals we weten een luidruchtig en gevreesd man, zodat het gebeuren kon dat al zijn monumentendienaren diep in de kelder doken als de vorst weer eens luid rinkelend door de gangen van het Binnenhof beende. En mocht de koning al een moment stilhouden om een ijzige blik te werpen op de haastig dichtgetrokken kelderdeur, dan riepen zijn dienaren van onder de kolen om het hardst: 'Eerwaarde Doorluchtige Vorst, wij zijn er niet, hier zijn slechts muizen, spaar ons'. En Hoogedelmoedig als zijne Majesteit was: Hij spaarde hen. Hij spaarde hen en Hij spaarde in één moeite door op iedereen en alles, hij bespaarde totdat de pannen van het dak vielen en de Oude Kwartten van het Haagje in arren moede in wolken van gruzelementen en kruimelende kloostermoppen ineenzegen. Om zodoende convenient plaats te maken voor grijs beton en het donkergetinte glas waar Grootvorst Geld zich bij voorkeur in spiegelde. Dat alles overigens geheel volgens het Grootvorstelijk credo: 'Offers vóór Behoud. En al zijn dienaren zeiden het hem na.

Al zijn dienaren? Nee, want in het holst van een langvergeten sociaal barakkenproject in de ontoegankelijke binnenlanden van het barre bannelingsoord Rijswijk stond nog één enkele hoge toren ferm overeind. En eenzaam in die toren zetelde de laatste dienaar die de Grootvorst nog onomwonden de waarheid durfde te schrijven. Die man nu, droeg terecht de eretitel van *de pilaarheilige van Rijswijk*. Deze pilaarheilige was de enige sterveling in de gehele Gouw omsloten door de Grote Haghe die durfde te notuleren dat de Grootvorst, voor zover hij dat kon zien, helemaal geen kleren aan had. Maar omdat hij provoceren eigenlijk ook niet aardig vond, bracht hij die boodschap diplomatiek, geheel in het netten en zonder ooit een onvertogen woord te laten vallen, zoals het een ware heilige betaamt. Liefst had hij natuurlijk gezien dat de Grootvorst van nature een wijs en welgekleed man was geweest, die zijn erfenis

gul en verstandig beheerde.

Nu weerklonk er in die dagen hevig gemor vanuit de Oostelijke Gouw. De ijswind droeg het gekletter van woordwisselingen ver over de verlaten polders totdat het zelfs achter de Grote Haag weerkaatste. Naar gezegd werd, had zich rondom de Berenkuil een groepje jeugdige maar baardrijke rebellen samengegetrokken. Bij nachtelijke vergaderingen in de gloed van het knetterend Heilige Vuur begonnen zij wilde plannen te smeden om de laatste der Oude Kwartten te redden uit de grijpgrage klauwen van Grootvorst Geld. 'Óffers voor Behoud' luidde hun majesteitschennende jel en zij zwaaiden er opgewonden bij met hun glanzende kaphamertjes.

Deze jonge rebellen nu, stuurden een tweekoppige verkennersdelegatie vooruit om de pilaarheilige aan hun kant te krijgen. Maar pas na lange, lange nachtelijke woelingen schaarde hij zich aarzelend onder hun banier. Want hun doel deelde hij. Maar de strijd, die lag hem niet, want hij was een man van de vrede. Maar hij zag de noodzaak. En er was bij hem een plan gerijpt. Dus schaarde hij zich aan hun drinktafels en deelde hij lange jaren voluit in hun ongeremde woordlust. Toen de donkere dag daar was dat de opposanten tegenover elkaar in het strijdperk stonden, trad hij geheel alleen en ongewapend in het niemandsland tussen de partijen en begon te spreken over het thema 'Weest elkanders bondgenoten'. En hij sprak lang en zo verzoenend dat er op die dag en dat uur een waar wonder geschiedde. De partijen vielen elkaar huilend in de armen en werkten voortaan eenparig samen aan het grote doel: 'Niets Offeren, alles Behouden'. De beduuste Pilaarheilige kreeg een ridderorde van de ene partij en een hangpenning van de andere met daarop de titel: 'Erelid van Verdienste' en iedereen leefde nog lang en gelukkig. Hij had de mensen samengebracht.

U had het al begrepen; dit verhaal is volstrekt apocrief, maar daarom nog niet geheel onwaar. Want deze geschiedenis geeft goed de rol weer die Gijs de afgelopen jaren als voorzitter heeft gespeeld. Gijs is een bruggenbouwer, iemand die contacten legt en zo mensen en meningen bij elkaar brengt. Wij hopen van harte dat hij die kwaliteiten nog een aantal jaren zal willen aanwenden bij de KNOB. En we hopen tevens, Gijs, dat je nog eens zult willen aanschuiven aan onze drinktafels. Gijs, bedankt voor je tomeloze inzet als voorzitter van de SBN en bedankt voor je vriendschap. En dat zeg ik namens al je, inmiddels niet meer zo heel jonge vrienden van de SBN.

Toespraak van vice-voorzitter Koos J. Steehouwer bij het afscheid van Gijs van Herwaarden als voorzitter.

Bouwhistorisch Platform

Bouwhistorisch Platform 2002

Het bouwhistorisch platform is in 2002 voor de volgende data gepland:

17 april

19 juni

28 augustus

9 oktober

13 december, themadag samen met de KNOB

De bijeenkomsten, behalve die van 13 december, worden gehouden in de landbouwschuur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, van 14.00 tot 17.00 uur.

Bouwhistorisch platform 29 augustus 2001

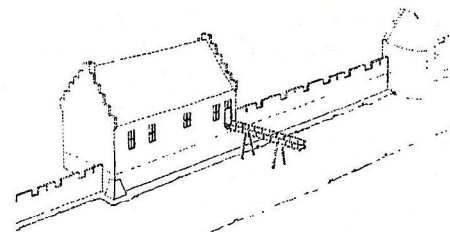
Taco Hermans - Ronald Glaudemans - Hein Hundertmark De stadsmuur en het Nieuwe Huis te Culemborg

Ronald Glaudemans en Hein Hundertmark hebben in het voorjaar van 2001 namens BAAC en in opdracht van architectenbureau Van der Wielen bouwhistorisch onderzoek verricht naar een deel van de noordwestelijke stadsommuring van Culemborg en een daarbij behorend pand. In 1960 had al bodemonderzoek plaatsgevonden en in 1990 de restauratie van een eerste gedeelte van de stadsmuur.

Bij die laatste restauratie, ook onder leiding van Van der Wielen, onderzocht Taco Hermans het betreffende stuk stadsmuur. Taco deed hiervan kort verslag middels een flitsende powerpoint demonstratie. Zijn onderzoek destijds moest beperkt blijven doordat grote delen van de stadsmuur begroeid waren. Resultaat was de ontdekking van twee bouwfases.

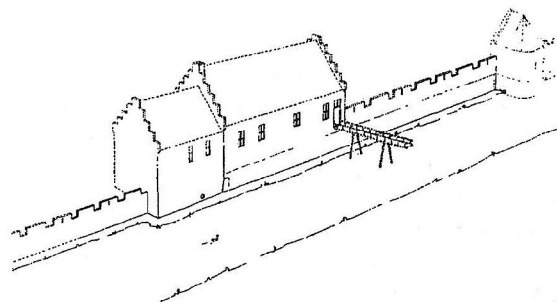
Thans kon uitgebreider onderzoek plaatsvinden. Afgezien van de documentatietekeningen (opmetingsschetsen) waren de driedimensionale reconstructietekeningen zeer illustratief. (zie afb.) Bij het bouwhistorisch onderzoek konden nu zeven hoofdbouwfases worden onderscheiden:

1. In 1318 werden stadsrechten aan Culemborg verleend en spoedig zal zijn begonnen met de bouw van een stadsmuur. Reeds in 1320 wordt er melding gemaakt van het 'Nye Huus', waarmee inherent sprake is van een 'oud huis' dat aan de westkant was gesitueerd, namelijk het eerste kasteel, in de bronnen vermeld als een huis 'buiten de poort'. Het nieuwe huis was een rechthoekig bakstenen pand dat in verband werd gemetseld met de aansluitende zuidelijke

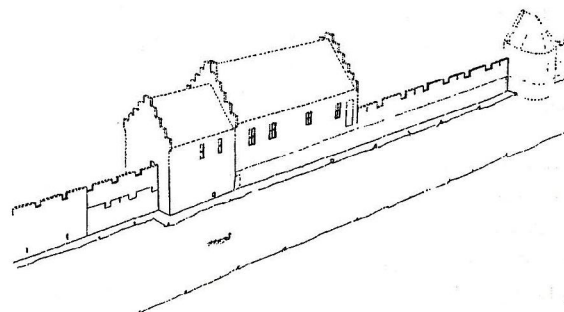

*afb.
Culemborg,
ontwikkeling
stadsmuur en
Nieuwe Huis.
Tek. H.
Hundertmark.*

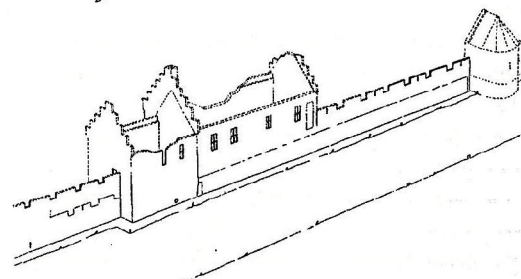
Fase I

Fase II

Fase III

Fase IV

stadsmuur. Het huis, de zuidelijke muur en de daarop aansluitende muurtoren zijn in twee perioden gebouwd. Een horizontale bouwnaad geeft een aanwijzing voor een bouwstap of seizoenonderbreking. Het onderste gedeelte is in Vlaams verband gemetseld, het bovenste in staand verband (baksteenformaten: onder 30/31 x 15/16 x 7/8 cm, 10 l. 89/90 cm, boven 29/32 x 14,5/16 x 7/8 cm, 10 l. 86/88 cm). Het onderkelderde huis had een steunbeer op de hoek en was aan de veldzijde voorzien van kruisvensters, een deuropening en een brugaanzet. De stadsmuur aan de noordzijde was lager en sloot aan op de kopse gevel van het huis. De bovenzijde van de muren had een borstwering en was voorzien van kantelen en moordgaten. De muurdikte van het huis bedroeg 1-1,5 m, van de stadsmuur ca. 0,9 m (3 voet).

2. Al spoedig werd het huis aan de noordzijde uitgebreid met een smallere, koud er tegenaan gemetselde aanbouw. De steunbeer van het oudere pand werd hiervoor weggehakt. Bouwsporen zijn o.a. een trappartij naar de kelder, een kaarsnis in de vroegere kopse gevel, een kelderlicht in de gevel aan de veldzijde, een gemetselde put en kloostervensters op de bel-etage.

3. Ten noorden van het nieuwe huis werd de lage stadsmuur opgehoogd. In het verlengde daarvan werd de muur geheel afgebroken en duidelijk hoger herbouwd. Vermoedelijk was dit noodzakelijk door oorlogsschade, waarbij behalve de stadsmuur mogelijk ook het oude huis was verwoest en een nieuw (derde) kasteel aan de oostzijde van de stad werd gebouwd. De verbinding met het oude huis was nu overbodig geworden, zodat de brug werd opgeheven en de deuropening aan de veldzijde van het 'nieuwe huis' werd gedicht.

4. Het noordelijke deel van de stadsmuur kreeg i.p.v. een houten weergangconstructie een bakstenen weergang op bogen die koud tegen de bestaande muur aangezet waren en als afdrukken aan de binnenzijde van de muur zichtbaar zijn. In de vernieuwde borstwering zijn drie smalle schiet- of kijkspleten aangetroffen.

5. In deze bouwfase werd het 'nye' huis na een brand in 1415 afgebroken, namelijk tot op het niveau van de aansluitende stadsmuren. Het baksteenpuin werd gebruikt voor de verharding van straten.

6. Bij de resterende muren van het huis, nu onderdeel van de stadsmuur, werden de onderzijden van de vensteropeningen gedicht, behalve de openingen die als moordgaten functioneerden.

7. De stadsmuur werd vermoedelijk in de eerste helft van de 16de eeuw gemoderniseerd, d.w.z. ze werd met 3 à 4 lagen baksteen opgehoogd en voorzien van schietspleten i.p.v. van moordgaten. Deze werden om en om dichtgemetseld. De muurtoren aan de zuidkant van de onderzochte stadsmuur werd gesloopt. Er werden twee doorgangen uit de muur gehakt. Raadselachtig is waarom de muur later aan de stadzijde met een halve tot één steen is afgekap.

Samenvattend kon worden geconcludeerd dat de Culemborgse stadsmuur ongebruikelijk goed bewaard is gebleven, waardoor er de resten getraceerd konden worden van een huis, het zogenoemde 'nye huus'. Dat pand bestond van 1320 tot omstreeks 1415 en kan worden gezien als het tweede van de drie kastelen van Culemborg, namelijk de opvolger van het aan de westzijde buiten de poort gelegen eerste 'oude' kasteel. Bouwsporen in het nog bestaande muurwerk, restanten van originele vensters en een deuropening met brugoplegging aan de veldzijde, vormen de sporen van dit huis en de 14de-eeuwse uitbreiding.

Kasteel Dussen - Jan Houtekamer

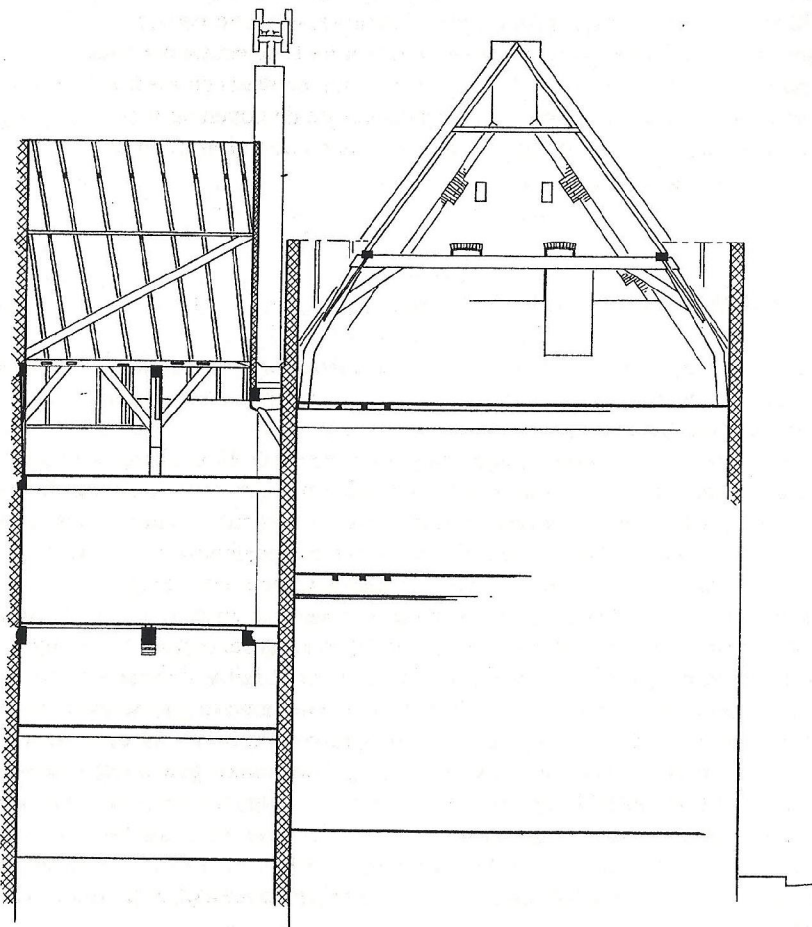
Gedurende een beperkte periode van twee maanden onderzocht Jan Houtekamer het kasteel Dussen, gelegen in het Land van Altena, iets ten noorden van de Beneden Maas (Dussen, gemeente Werkendam).

Dussen is een klein, oorspronkelijk vierkant (oppervlak 28 x 28 m), omgracht kasteel met aan de noordzijde twee torens aan weerszijde van de ingang. Een eerste vermelding van het kasteel dateert uit 1331. Uit 1387 stammen berichten van een toestemming tot bouwen. Het is niet duidelijk of het kasteel toen nieuw werd gebouwd of slechts werd uitgebreid met b.v. een toren. Bij de St.-Elisabethsvloed in 1421 en bij de inname door de Spanjaarden in 1573 moet het kasteel ernstige schade hebben geleden. In 1607 werd het verkocht en vonden er zeker verbouwingen plaats. De vraag is of er in 1672 bij de doortocht van het Franse leger veel is vernield. Tot 1901, toen er een klooster van de zusters Carmelieten in werd gevestigd, werd het kasteel weinig bewoond en vonden er weinig wijzigingen plaats, met uitzondering van een nieuw gebouwde kapel. Het kasteel kwam in 1935/'36 in bezit van de gemeente Dussen en werd een begin gemaakt met een restauratie, waarbij o.a. de kapel weer werd afgebroken. Na vernielingen tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de restauratie voortgezet en kon het monument in 1954 als gemeentehuis in gebruik worden genomen. Thans staat het te koop.

Het bouwhistorisch onderzoek bestond uit een systematisch onderzoek met als resultaat eventuele dateringen, waarbij per element werd geïnventariseerd, d.w.z. de 1. de muren en wanden, 2. vensters, 3. vloeren en 4. daken:

1. De onderbouw heeft 2,7-3 m dikke muren met schietopeningen. De muren tonen drie typen metselwerk in Vlaams, staand- en kruisverband (baksteenformaten van 28/24/16 x 14/12/8 x 6/5/4 cm op lagere niveaus tot 18 x 9 x 4 cm hogerop). De trapgevels zijn stilistisch in het begin van de 16de eeuw

*Afb. Doorsnede over de panden Vispoortenplas 9 en 11 te Zwolle.
Tek. P.Boer- W.Bloemink*

te dateren, waardoor ook een aanwijzing bestaat wanneer de uitbreiding tot een L-vormige plattegrond is ontstaan.

2. Er kunnen vier typen vensters worden onderscheiden: a. natuurstenen kruiskozijnen op de begane grond en het onderste gedeelte van de noordoostelijke toren, te dateren 1ste helft van de 16de eeuw; b. strakke natuurstenen kruiskozijnen in de noordwesttoren, de west- en noordgevel, 2de helft van de 17de eeuw; c. houten kruisvensters op de bovenverdiepingen, eind 16de-begin 17de eeuw; d. houten kruisvensters op de bovenste verdiepingen, 18de eeuw.

3. De vloeren bestaan uit zowel enkelvoudige als samengestelde balklagen, en zijn uit het begin van de 16de tot de 17de eeuw, de oudere aan de oostzijde en de jongere aan de zuid en westzijde.

4. De kagebinten bestaan uit twee schaar- en een nokgebint. Er zijn drie typen kappen te onderscheiden: type 1 komt voor in het zuidwestelijke deel, 16de eeuw; type 2 in de westvleugel, 2de helft van de 17de eeuw, door toegevoegde balken een verbeterde asymmetrische opbouw; type 3 in de oostvleugel en de noordkant, opgebouwd na de Tweede Wereldoorlog.

Concluderend kon worden vastgesteld, dat er geen sporen werden getraceerd uit 1331. Uit het einde van de 14de eeuw dateren een kelderverdieping en een dichte, dikke binnenmuur van de poorttoren. Dat betekent dat dit waarschijnlijk bouwfase 1 was die bestond uit een woontoren, een zaalbouw en een poorttoren. In bouwfase 2, in de 1ste helft 16de eeuw, is de vleugel waardoor een L-vormige aanleg ontstond te dateren. Deze aanbouw werd in bouwfase 3, gedurende het einde van de 16de of in het begin van de 17de eeuw voorzien van een hoge kap (zie tekening R. Roghman). In fase 4, d.w.z. de 2de helft van de 17de eeuw, werd het vierkant bouwblok inclusief de tweede toren voltooid. Bouwfase 5 staat voor de laatste restauratie en verbouwing na 1945, waarbij behalve het herstel van de oorlogsschade de inwendige indeling grondig werd gewijzigd.

Dirk de Vries & Wijnand Bloemink - Vispoortenplas 9-11, Zwolle

De door Dirk de Vries en Wijnand Bloemink besproken panden zijn niet beschermd. Op initiatief van Henk Jansen zijn ze onderzocht i.v.m. de gemeentelijke inventarisatie van niet-beschermd panden binnen de grachten. Het gaat om een oorspronkelijk buiten de wallen gesitueerd, 15de-eeuws complex op de hoek van de Water- en de Roggestraat. Het huis Vispoortenplas 11 bestaat uit een met kruisgewelven op vierkante pijlers onderkelderd voorhuis met een diep achterhuis.

Oorspronkelijk was het pand voorzien van een topgevel met pinakels (zie Braun

en Hogenberg, ca. 1580). Thans heeft het pand aan de straat een lijstgevel uit omstreeks 1800 met een dwarskap.

Achter en haaks op de dwarskap bevindt zich nog de oudere, eiken sporenkap met enkelvoudige jukken, enkele haanhouten en eikenhouten panlatten (gedateerd 1536). In de kap is de stenen scheidingswand van het achterhuis zichtbaar met de bouwsporen van gedichte vensteropeningen en een uitgebroken deur- of vensteropening. Hier is sprake van de oorspronkelijke kopgevel van een nog ouder, diep huis.

Het pand nr. 9 heeft een binnenhaard en insteek, sleutelstukken met peerkraal, een vroeg 18de-eeuws trapje naar de zolder, voorts een kap met standaard eiken dekbalkjukken (gesneden telmerken) waar tevens veel sloopmateriaal in is verwerkt. De zijgevels van de panden nr. 9 en 11 staan los van elkaar. Bij nader onderzoek van de zijmuur van nr. 9 blijkt het bovengedeelte opgebouwd te zijn op een uitkragende, houten constructie boven de zijmuur van nr. 11, bestaande uit een op vier geprofileerde klossen met schoren liggende plaat. Deze uitkraging moet, gezien de aanwezige kepen, als drager hebben gediend van een vroeger aanwezige top en een onderdeel zijn geweest van een vroeger vakwerkhuis.

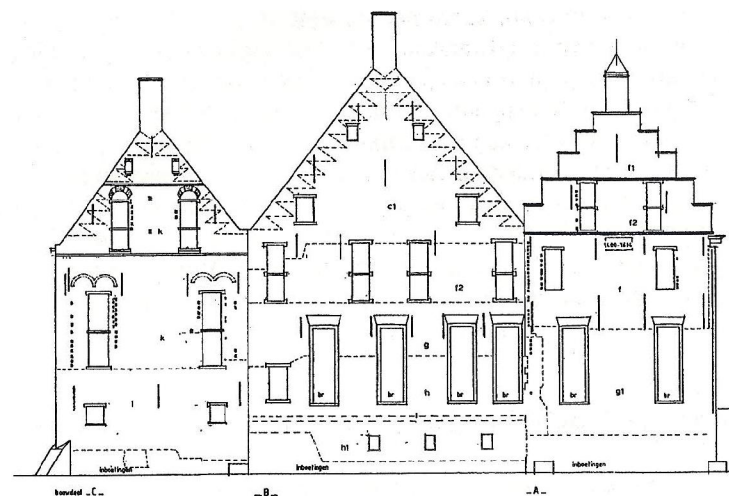
Het bouwhistorische detectivewerk leidde volgens de onderzoekers tot de volgende conclusies: het lagere dwarshuis nr. 9 is naast het reeds bestaande diepe huis nr. 11 gebouwd. Nadat in 1466 stukken grond door de stad waren opgekocht werd het hoekpand nr. 11 afgebroken i.v.m. de bouw van de stadsmuur. Omstreeks 1500 bouwde men het pand achter nr. 11 en in 1536 kwam als voorhuis een nieuw hoekpand (nr. 11) tot stand. Het was een vakwerkhuis omdat het buiten de stadsmuur verboden was in steen te bouwen. Nog in de 16de eeuw werd het vakwerk vervangen door steen. Het pand nr. 9 werd later opgehoogd en daarbij is gebruik gemaakt van de bestaande muur met uitkraging van het buurhuis nr. 11.

Elisabeth Stades

Bouwhistorisch platform 10 oktober 2001

Hans Ladrak en Jan Battjes - Uithuizen, Menkemaborg

Als afsluiting van hun HBO+Opleiding tot Bouwhistoricus onderzochten sprekers de bouwgeschiedenis van de bekendste Groninger borg, buiten werkzaamheden om, zodat zelfs beperkt destructief onderzoek niet mogelijk was. De borg is ca. 1920 aan het Groninger museum geschonken; toen zijn de kappen

Legende	f1	krusverband	l	hergebruik; onregelmatig verband
a	f2	hergebruik; onregelmatig verband	m	veel koppenlagen
b	g	hergebruik; in hoofdzaak koppenlagen	n	steenformaat dikte 8 cm
br	g1	hergebruik; verschillende formaten met veel koppenlagen	o	onregelmatig verband
c1	h	hergebruik; in hoofdzaak koppenlagen	p	steenformaat dikte 6,5 à 9 cm
d	h1	steenformaat 25 à 26 x 6 x 12	q	en ook 28 x 14 x 7,5 à 8
e	k	10 lagen 73 à 74 cm	r	metselwerk; veertiende-eeuws
f		onregelmatig verband	s	ingebouwd wateragelijst
		steenformaat 27 à 28 x 6,5 x 12,5	t	onregelmatig verband
		10 lagen 86 cm	u	10 lagen 81 cm
		band van zeven lagen, hergebruik, onregelmatig verband, groot formaat	v	metselwerk; zestiende-eeuws
		onregelmatig verband; gedeeltelijk staand		ventilatieopeningen
		steenformaat 6,5 à 7 x 26 à 27		
		10 lagen 81 cm		
		metselwerk ca. 1600		

Afb. Noordoostgevel Menkemaborg. Tek. Ladrak en Battjes.

vernieuwd maar is verder alleen herstelwerk verricht. Dit laatste in tegenstelling tot het schathuis op het voorterrein, dat toen zwaar is gerestaureerd door architect Wittop Koning. Ondanks de omgrachting is de borg nooit verdedigbaar geweest; diezelfde gracht en een zachte winter maakte het moeilijk de buitenmuren van nabij te bestuderen.

De borg heeft een rechthoekige plattegrond en is gedekt door drie evenwijdige zadeldaken (nokrichting z.w.-n.o.). De ingang bevindt zich in de n.w.-gevel. Een oude kaart en een tekening van Stellingwerf (1717) tonen een U-vorm (met een traptoren in een binnenhoek) gericht op het noordoosten, een toestand die tot omstreeks 1700 heeft bestaan.

De z.o.-gevel is het belangwekkendst; daarin is het oudste bouwlichaam te herkennen dat een vierkante plattegrond had en een zadeldak met een z.o.-n.w. gerichte nok. De baksteen ervan is 8½-9 cm dik bij een muurdikte van 60 cm en het dateert uit de 15de eeuw (of misschien nog van kort voor 1400). In de tweede fase werd dit bouwblok naar het noord-oosten verlengd (baksteendikte 7-7½ cm) waarbij de nokrichting een kwart slag werd gedraaid. In de

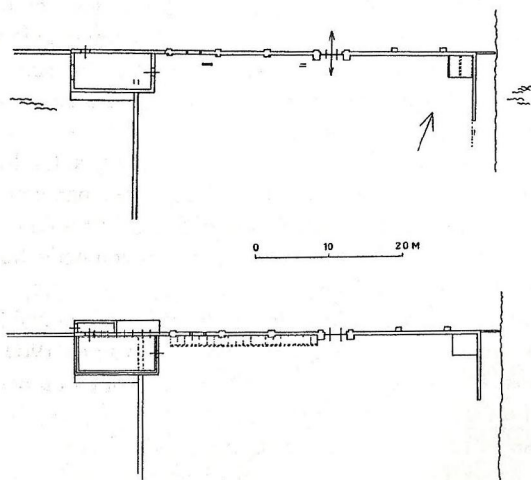
voormalige noordwestelijke buitenmuur daarvan zijn sporen van een venster zichtbaar. In de derde fase verrees de zuidwestelijke helft van de huidige middenvleugel en in de vierde fase de huidige voorvleugel, waarmee de U-vorm een feit was. Van de traptoren konden geen sporen worden vastgesteld. In de voorvleugel bevinden zich sleutelstukken met profielen uit de periode XVII^d-XVII^A en in de noordoostelijke kopgevel een gevelsteen met het jaartal 1614, waarschijnlijk de datering van de vierde fase. In 1685 werd het voorplein volgebouwd en gedekt met een lagere kap dan thans. Omstreeks 1700 kregen de midden- en de n.w.-vleugel hun huidige hoogte, waarbij de genoemde sleutelstukken omhoog werden gebracht. Kort daarna werd de gevel van de nieuwe ingangszijde vernieuwd.

Ben Kooij - Oud-Valkenburg, tuinmuren van kasteel Genhoes

Op het kasteelterrein staan twee mergelstenen tuinmuren. In elk daarvan is een monumentaal toegangshek opgenomen in 1751 ontworpen door de architect W.J. Couven. Deze hekken liggen in elkaars verlengde in de as van de tuin aan de oostzijde van het kasteel.

De buitenste muur, naast de hoeve, is 55 m lang, ca 3.60 m hoog en 45 cm dik. Uit een verschil in lagenmaat blijkt dat hij ooit is opgehoogd. In die verhoging bevinden zich een aantal luikopeningen met een stalen strip als latei, die (voor een deel) later zijwaarts en omlaag zijn vergroot. Aan de binnen(=zuid-)zijde van de muur is een smalle fundering gevonden, waarop de ramen gerust hebben

Afb. Binnenste muur. Boven huidige toestand. Beneden reconstructie met kassen. Tek. B. Kooij.

van een kas tegen de muur. De luikopeningen zullen voor de beluchting zijn gebruikt. De kas was oorspronkelijk 28 ramen lang, verdeeld in vier compartimenten. Aan de zijde van de hoeve eindigt de muur bij een gewezen doorgang; in de dagkant zitten enkele hardstenen blokken voor de duimen en de sluiting. De tweede muur heeft westelijk van het hek drie muurverzwaringen aan de binnen- en buitenzijde. Ook tegen deze muur is aan de binnenzijde een kas geweest, waaraan restanten fundering en sponningen in de muurverzwaringen herinneren, evenals twee luikopeningen. Nabij deze muur, in de hoek van de kasteelgracht, heeft tot ca 1950 een gietijzeren kas gestaan uit ca 1880. Tegen de n.o.-gevel van de hoofdvlleugel van het kasteel heeft, nabij de zuidhoek, een serre van hout en glas gestaan, nog van foto's bekend, waaraan twee dakmoeten herinneren. De precieze functie ervan is onduidelijk.

Dirk de Vries - Tuinhuis Kleine Houtweg 119 Haarlem

Dit gebouwtje, van een ongeveer vierkante plattegrond met een enigszins gebogen frontgevel en een koepelachtig dak, blijkt verscheidene verrassingen te bevatten. De buitenplaats waartoe het behoorde is in later tijd als ziekenhuis in etappes uitgebouwd.

Van het gebouwtje bestaat een ontwerp-tekening uit 1801 van Abraham van der Hart (zie C.A. van Swichem, *Abraham van der Hart 1747-1830. Architect, stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965, p.234, afb.87) Op een onderverdieping, met hardsteen bekleed, met thans half onder het maaiveld verdwenen ovale venstertjes staat een houtskelet, bekleed met geschilderde houten planken, die de indruk van natuursteen wekken. De toegangstrap tot de beletage, tegen de zijgevel, is bewaard gebleven, voor de helft in een waarschijnlijk laat-19de-eeuwse aanbouw, waar de fraaie omlopende wellen van de treden te zien zijn met een klein venstertje daaronder. In het souterrain bevinden zich o.a. een oude gootsteen met pomp en een originele vloer van gesmoorde plavuizen. Het gebogen dak, dat bekroond wordt door een sierlijke houten vaas, wordt gedragen door een soort van schenkelspantjes. Op het zoldertje worden enkele neoclassicistische beschilderde decoratieve panelen bewaard, waarvan volgens de bewoonsters er nog meer zitten achter het behang op de beletage. Onder het platte dak van de latere aanbouw is een gedeelte van het koepeldak bewaard met restanten van oude dakbedekking: geïmpregneerd dakpapier, vastgezet met kopspijkertjes en afgedekt met een laag asfalt. Als dit de oorspronkelijke dakbedekking is uit het begin van de 19de eeuw, is het een zeer vroeg voorbeeld! Zie R. Stenvert in *Monumenten en bouwhistorie, Jaarboek Monumentenzorg 1996*, blz. 116.

Dik Berends

Studiedag KNOB-SBN, 12 december 2001

'Het Binnenste Buiten', over de actualisering van het monumentenregister

Op 12 december j.l. vond in Zeist ter gelegenheid van het tien-jarig bestaan van de Stichting Bouwhistorie Nederland een samen met de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond georganiseerde studiedag over de actualisering van het rijksmonumentenregister plaats. RDMZ-directeur Asselbergs heette de omstreeks 100 deelnemers aan deze studiedag van harte welkom. In zijn openingswoord gaf hij aan dat onder andere de Rekenkamer al jaren geleden had gewezen op de noodzaak het monumentenregister bij te stellen. Nadien werd de toestand steeds dramatischer: de in het register opgenomen gegevens verouderden steeds meer. Daarom werd enkele jaren geleden besloten dit probleem samen met de ROB aan te pakken. Inmiddels is daarvoor door Staatssecretaris Van der Ploeg fl. 47 miljoen beschikbaar gesteld. Het streven is erop gericht het project per 1 januari 2005 afgerond te hebben. Verheugend is dat ook andere overheden zich erbij willen aansluiten. Een tweede ontwikkeling, die hierop mooi kan aansluiten, is de vergroting van de aandacht voor het tot nu toe wat onderbelicht gebleven belang van het historisch interieur. In het kader van het 'Jaar van het Interieur' is dit thema in zeven publicaties aan de orde gesteld en is op dit vlak tevens een structurele samenwerking met het Instituut Collectie Nederland opgebouwd. Een vraag, die bij de actualisering van het grootste belang is, is: wat neem je wél en wat niet op in het register. Je moet enerzijds goed weten wat je wilt (bereiken) en je anderzijds in die zin beheersen, dat je niet alles, dat van belang lijkt, in het register wilt vermelden. Feit is in ieder geval dat voor een kenniscentrum, zoals de RDMZ wil zijn, een dynamisch register met de juiste gegevens van het grootste belang is.

Dirk de Vries lichtte vervolgens de thematiek toe. Tot nu toe heeft vooral bij de jongere bouwkunst de nadruk gelegen op veiligstelling door de plaatsing. Thans komt voor de onderbouwing het wetenschappelijk onderzoek aan de orde en in dat kader zijn inventarisatiemodellen van belang. De bescherming van stads- en dorpsgezichten is oppervlakkig geweest. Het is noodzakelijk diepgaander onderzoek te verrichten, zoals in de afgelopen 25 jaar in 's-Hertogenbosch en Utrecht is gebeurd. Té vaak is er nog sprake van een - niet door adequaat onderzoek ondersteund - ad hoc-(beschermings)beleid (Breda) of van sloop uit onwetendheid, zoals zich ruim tien jaar geleden in Maastricht voordeed. Het is noodzakelijk monumenten ook intern te onderzoeken, waarbij samenwerking met andere disciplines en specialisten (fotogrammetrie, interieurspecialisten, kunsthistorici) tot goede resultaten kan leiden. Positief te waarderen is de aanpak

van het interieur bij Oud Amelisweerd en Kasteel De Haar. Jan van der Hoeve gaf op basis van het door hem verrichte inventariserende bouwhistorisch onderzoek in Roosendaal, Eindhoven en Den Haag aan dat je tevoren goed de doelen en de omvang van het onderzoek, en de in dat verband noodzakelijke werkzaamheden moet vastleggen. Voor het maken van een bouwhistorische opname van een pand in Roosendaal bleek inclusief het archiefonderzoek en uitwerking gemiddeld elf uur nodig. Veel effect heeft zijn onderzoek in deze gemeente niet gehad. In Eindhoven, waar men langzamerhand een monumentenbeleid tot ontwikkeling wil brengen, werd een vijftigtal voornamelijk 19de eeuwse panden onderzocht voor het opstellen van een redengevende omschrijving. 48 daarvan konden worden bezocht. Per pand was één uur nodig, voor de uitwerking gemiddeld ruim twee uur. De eigenaren, die van tevoren waren aangeschreven, reageerden in het algemeen gesproken positief. Zij kregen een exemplaar van de rapportage toegezonden. Het effect was dat van een aantal gemeentelijke monumenten de omschrijving werd aangepast en dat enkele nieuwe monumenten werden aangewezen. In Den Haag, waar nog weinig systematisch bouwhistorisch onderzoek had plaatsgevonden, richtte het onderzoek zich op de inventarisatie van 800 panden. Aansluitend vonden 280 verkenningen plaats. Het resultaat van het onderzoek wordt gebruikt bij de beoordeling van bouwplannen. Aan het totale onderzoek per pand werd gemiddeld negen uur besteed: één uur voor een bezoek ter plaatse met twee man, één uur archiefonderzoek, zes uur voor de uitwerking. De eigenaren waren ook hier bijna altijd bereid tot het verlenen van medewerking. Hen werd eveneens een exemplaar van de rapportage toegezonden. Alle gegevens werden digitaal vastgelegd.

Het onderzoek van Frank Haans in Arnhem begin jaren negentig richtte zich aanvankelijk op het aanvullen van lacunes in, en het corrigeren van, de gemeentelijke lijst. Toen enkele jaren later problemen rezen bij de beoordeling van bouwplannen voor van rijkswege beschermde panden, werd besloten de registeromschrijvingen anders op te zetten en daarbij ook aandacht te geven aan restauraties (meegenomen als zij als kenmerkend voor de tijd zijn te beschouwen) en interieuronderdelen als trappen en (stuc)plafonds. Voor het veldwerk was gemiddeld twee uur per pand nodig, voor de verwerking van de gegevens tot een omschrijving vier à zes uur. De respons van de eigenaren was 95%. Thans wordt gewerkt aan de realisatie van het zgn. kelderproject. Het onderzoek heeft geleid tot een grote toename van de kennis over de ontwikkeling van de stad, die zich langs twee lijnen voltrok: het residentiële gedeelte en het handelsgedeelte met zijn kenmerkende grote kelders. Het doel van de inzet van de middelen is om op basis van kennis een betere bescherming te effectueren. In Wageningen was sprake van object-gerichte opnames van de 18de eeuwse Torckpanden en van het museum De Kasteelse Poort, waarin de kern van het

Afb. Scheveningsweg Den Haag. Foto P.Meijer

17de eeuwse kasteel van Wageningen schuil gaat. Het verkennende onderzoek werd uitgevoerd met het oog op het samenstellen van een bouwhistorische waardenkaart. Uit zijn onderzoek in Ravenstein en Grave is gebleken dat het versteningsproces daar later op gang kwam dan in grotere steden. In de 17de eeuw vond nog vakwerkbouw plaats. Hij besloot zijn voordracht met de aanbeveling aan de RDMZ, waaraan alle rapporten worden toegezonden, deze goed te bestuderen, omdat dat een flinke besparing kan opleveren. Na de lunchpauze gaf Wim de Braak, oud-projectdirecteur Actualisering Monumentenregister, een toelichting op het inmiddels zes jaar geleden gestarte project. Het project valt in twee trajecten uiteen: 1. de identificatie c.q. kwalificatie van het monument (wat weet ik ervan, welke informatie moet worden toegevoegd, hoe kom je tot een geordende, systematische beschrijving) en 2. de dossier- en literatuuranalyse, die in een database werd opgeslagen. 350.000 foto's werden gedigitaliseerd en 8500 pandsdossiers bekeken. Op basis van het GIS-systeem wordt de omtrek van het (archeologische) monument ingetekend. Er wordt met computermodellen gewerkt alsmede met een uitvoerige thesaurus. Zo moet gekomen worden tot een actuele beschrijving en een informatiesysteem, dat als kapstok moet kunnen dienen voor andere bronnen,

zoals internet.

Wies van Leeuwen refereerde aan het destijds door prof. Reinink geïntroduceerde begrip 'beschrijvingstaal' als begrip voor het taalgebruik van de monumentenbeschrijver, dat dienstig zou kunnen zijn voor de aanstaande actualisering. Hij onderstreepte aan de hand van voorbeelden van ontoereikende omschrijvingen de noodzaak van de actualisering en wees erop, dat het onmogelijk is op basis van bijvoorbeeld de bestaande zeer beknopte redengevende omschrijving een nieuw plan voor het Rijksmuseum te toetsen. Puttend uit zijn MIP/MSP-ervaringen in Noord-Brabant sprak Van Leeuwen vervolgens over de twijfels, die de inventarisator kunnen bekruipen: wel opnemen, niet opnemen? Soms kon je 'gevoel' of ervaring daarbij een leidraad zijn. In het geval van panden, die ogenschijnlijk min of meer hetzelfde ogen, zeg je toch soms: ja, die heeft (nog) een zodanige kwaliteit, dat plaatsing gerechtvaardigd is, terwijl je in een andere situatie 'aanvoelt' dat daartoe onvoldoende aanleiding is. Laat het digitale systeem ruimte voor emoties, vermoedens en twijfel, zo vroeg hij zich af. Speelt ervaring een rol? Kan je 'gevoel' inbrengen bij de afweging? Het gaat om een goede c.q. juiste interpretatie van de dossiers, van de foto's. Authenticiteit is een probleem. Hoe kun je waarderen dat een restauratie typerend is voor de restauratieopvattingen in de jaren zestig? Er dient rekening gehouden te worden met de geschiedenis van de monumentenzorg. Dat vraagt in de visie van Van Leeuwen om scherpe geesten en intelligente beschrijvers. Zijn conclusie luidde: de digitale aanpak is mooi, maar laat ruimte voor twijfel, discussie en dynamiek. Niet beschermde objecten kunnen soms belangrijker zijn dan wel beschermde. Creëer een openbaar, algemeen toegankelijk systeem, laat opmerkingen via internet toe en leg een link met databestanden elders. Het proces zal in 2005 niet afgerond zijn. Toevoegen en afvoeren van monumenten is een continu proces al was het maar omdat de opvattingen steeds aan verandering onderhevig zijn. Alleen al het gegeven, dat in 's-Hertogenbosch honderden middeleeuwse panden onbeschermd zijn, geeft die dynamiek aan. Daarom, zo besloot Van Leeuwen, zal er tijdens en na de actualisering ook ruimte moeten zijn voor aanvullingen op het ODB. Wijnand Bloemink en Peter Boer sloten de voordrachten af met een toelichting op, en beelden van, hun onderzoek in het gebied binnen de grachten in Zwolle naar zgn. 'witte' (niet beschermde) panden (66 stuks). Het ging daar om voorselectie, veldwerk en rapportage. De medewerking van de eigenaren was uitstekend (98%). Het woord is nu aan de gemeente, die moet bepalen of er panden dan wel van gemeentewege dan wel van rijkswege moeten worden beschermd. Bloemink benadrukte dat met name in de presentatie van de onderzoeksgegevens hun inventarisatie verschilde van die van hun collega's. Bloemink en Boer hebben bewust gekozen voor een digitale presentatie en niet voor een papieren rapport. Het is de bedoeling van de gemeente Zwolle in de

toekomst alle dossiers van monumentenzorg en bouw- en woningtoezicht in één geautomatiseerd systeem onder te brengen. Dit project staat echter op dit moment nog in de kinderschoenen, waardoor de onderzoekers gedwongen waren een eigen systeem te ontwikkelen. Dit is gebaseerd op de algemeen gangbare programma's Excel en Word en het is de bedoeling dat hun onderzoeksgegevens te zijner tijd worden geïntegreerd in het grotere gemeentelijke systeem. Het uitgangspunt van Bloemink en Boer was dat een papieren rapport per definitie gedateerd is en een groot risico loopt in een la te verdwijnen. Geen denkbeeldig risico, zoals uit de bijdrage van Jan van der Hoeve over Roosendaal is gebleken. Een geautomatiseerd systeem daarentegen blijft, mits goed onderhouden, flexibel en daarmee zijn waarde houden. Bloemink sloot af met de constatering dat bescherming niet alleen zaligmakend is.

In de daarop volgende discussie kwamen onderwerpen als de juridische status van de omschrijving, de aanpassing van de omschrijving van beschermde stads- en dorpsgezichten, de problematiek van het verplaatsen van monumenten als gevolg van het uitvoeren van infrastructurele werken (HSL, Betuwelijn), de authenticiteit van molens en hoe molens, waarvan onderdelen zijn vervangen, moeten worden gewaardeerd - ethische kwesties, aldus De Vries - aan de orde, stuk voor stuk kwesties en zaken, die voldoende stof bieden voor een volgende studiedag.

KNOB-voorzitter Waal sloot deze interessante en tot nadenken stemmende studiedag af met een gelukwens aan het adres van de tienjarige SBN en met woorden van dank voor alle inleiders. Tot slot werd schrijver dezes door SBN vice-voorzitter Steehouwer uitgeluid als voorzitter van de SBN. Schrijver dezes toonde zich zeer erkentelijk voor de tot hem gesproken vriendelijke woorden. Hij hield het zo kort mogelijk, want de feestelijke borrel ter gelegenheid van het lustrum van de SBN stond al gereed. De KNOB en de SBN kunnen terugzien op een geslaagde studiedag, die, zo bleek bij de discussie, vraagt om een vervolg op niet al te lange termijn, wanneer met het actualiseringsproject in de praktijk een aanvang zal zijn gemaakt.

Gijs van Herwaarden

Vooraankondiging Donateursdag

Op zaterdag 25 mei zal de SBN-donateursdag worden gehouden in Den Haag. Reserveer deze datum dus in uw agenda! Over de organisatie en inhoud van het programma ontvangt u nog afzonderlijk bericht.

TIMS en de I.J. de Kramer-prijs

De vereniging voor molinologie TIMS Nederland en Vlaanderen maakt bekend dat zij een *publicatieprijs*, genaamd "I.J. de Kramer-prijs", ter waarde van 2000,- Euro uitlooft aan de auteur(s) van een recente publicatie of een manuscript met een wezenlijke bijdrage aan de verdieping van de molinologische kennis binnen het Nederlandse taalgebied. De vereniging beoogt hiermee het molinologisch onderzoek en de publicatie van onderzoeksresultaten te stimuleren. Alleen studies die op eigen, origineel onderzoek zijn gebaseerd, dingen mee. Gegadigden dienen zich schriftelijk te melden bij het secretariaat vóór 1 september 2002 onder bijvoeging van drie exemplaren van hun werk. Een deskundige jury zal de inzendingen beoordelen en de winnende studie selecteren. De uitreiking van de prijs is voorzien op zaterdag 30 november 2002. De precieze voorwaarden kunt u vinden op onze website <http://www.timsmills.info/reglement>. Voor nadere inlichtingen en een schriftelijke versie van de voorwaarden kunt u contact opnemen met onderstaand adres. Uw inzending kunt u ook naar dit adres sturen:

Secretariaat TIMS Nederland en Vlaanderen
p/a Leo van der Drift
Groothertoginnelaan 174 B
NL - 2517 EV Den Haag
Tel.: +31.70.3460885
E-mail: [leo.diederik @ consunet.nl](mailto:leo.diederik@consunet.nl)

Congresverslag geplande, m.e. steden

Arbeitstagung zur mittelalterlichen Gründungsstadt - Een congres te Göttingen op 15-17 maart 2001 over geplande steden in de middeleeuwen.

In historisch wetenschappelijk opzicht is het onderwerp van de stedenbouwkundige planning in de periode van de 12de tot de 15de eeuw in Nederland nog relatief onontgonnen terrein. Dit geldt in sterkere mate voor de planning van nieuwe steden in die periode. In Europa zijn destijds honderden, misschien zelfs wel meerdere duizenden, urbane nederzettingen gesticht en/of (grotendeels) nieuw gepland en gebouwd. Vooral in Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk, Polen, Ierland en Engeland wordt al bijna een eeuw lang aandacht besteed aan dit fenomeen. Het onderzoek wordt daar de laatste decennia vooral gedragen door historisch geografen; de bijdrage van (architectuur)historici is

beperkt.

In Nederland wordt het hiaat in het wetenschappelijk historisch onderzoek de laatste jaren echter langzaam opgevuld door Reinout Rutte, die op dit moment een proefschrift voorbereidt dat handelt over 'de stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen gedurende de 12de en 13de eeuw'.

Ondergetekende kiest voor zijn proefschrift een vergelijkend Europees perspectief en promoveert binnenkort aan de universiteit Leiden. Beide architectuurhistorici namen in maart jongstleden deel aan een internationaal colloquium over het fenomeen van de *mittelalterliche Gründungsstadt* aan de universiteit van Göttingen, hetgeen een unieke kans bood om relevante problemen te bespreken met specialisten uit diverse landen. Deze specialisten zijn afkomstig uit de disciplines der archeologie, architectuurgeschiedenis, geschiedenis en historische geografie.

Ondanks zware problemen met zijn gezondheid werd het colloquium met grote precisie en welhaast jeugdig enthousiasme voorgezeten door de historisch geograaf prof. em. Hans-Jürgen Nitz. Op 22 juni jongstleden is hij helaas overleden.

De bijeenkomst was een groot succes: er ontstond een levendige discussie die nationale en disciplinaire grenzen zonder moeite overschreed en daardoor aan allen nieuwe en nauwkeuriger inzichten bood. Zestien specialisten hielden een voordracht, naar aanleiding waarvan boeiende discussies ontstonden. Ik zal mij hier beperken tot het kort verslaan van de belangrijkste en voor Nederland meest relevante zaken die aan de orde kwamen.

Vanaf de 12de eeuw voerden steeds meer landheren een actief nederzettingsbeleid, c.q. stedenbeleid, als instrument in hun machtspolitiek. Onder de aandacht kwamen bijvoorbeeld hertog Hendrik I van Brabant (Reinout Rutte) en het adelsgezicht der Wittelsbacher in Beieren (Wilhelm Störmer). In tegenstelling tot wat in het verleden wel beweerd is, leidt dit meestal niet tot specifieke stedenbouwkundige vormen die aan één bepaalde opdrachtgever kunnen worden verbonden.

In vroegere geplande steden hebben de kavels vaak een zeer groot oppervlak. Bij het toenemen van de bevolking werden die kavels al snel opgedeeld in kleinere eenheden die dikwijls later nog verder werden opgedeeld, waardoor de typische lange smalle percelen ontstonden, die tot voor kort meestal voor origineel werden gehouden terwijl ze dat lang niet altijd zijn (Günther Fehring a.d.h.v. archeologische vondsten in o.a. Lübeck). De aanvankelijk zeer grote oppervlakte van de percelen en het gaandeweg opdelen ervan, alsmede het nieuw uitgeven van kleinere percelen in latere stedelijke ontwikkelingsgebieden, tot een soort stedelijke standaard van 5 tot 10 m. breedte en zo'n 15 tot 30 m. lengte, heeft te maken met het geleidelijk ontstaan van een typisch stedelijke leefwijze, en daarmee bouwwijze, die zich duidelijk onderscheidt van die op het platteland.

Dit onderscheid was tot omstreeks de 13de eeuw nog niet zo duidelijk aanwezig. Een typisch kenmerk van die stedelijke verkavel- en bouwwijze is bijvoorbeeld dat de huizen langs de rooilijn vrijwel aaneengesloten zijn, waarbij er niet al te veel vee op de huiskavel werd gehouden (Fred Kaspar, op basis van archeologisch en documentair materiaal uit Nordrhein-Westfalen).

Ook het onderwerp van de algehele stedelijke vorm van nieuw geplande steden is uitvoerig aan de orde gekomen. De mogelijkheid van typologische indelingen naar plattegrondvorm, het meest stabiele morfologische element van oude nederzettingen, is voorgesteld (Hans-Jürgen Nitz en Cord Meckseper) en tegelijk is daarvan ook de zin als verklaringsmodel in twijfel getrokken. Aangaande de regelmatige plattegrondvorm en bouwvoorschriften is er gewezen op het belang hiervan in symbolische zin. Rechte straten, haakse hoeken, uniforme rechthoekige kavels, geometrische omtrekvormen en regelmaat bevorderende bouwvoorschriften waren veelal van praktisch, maar daarnaast zeker ook van een symbolisch belang. Het past bij ordenen en daarmee in de samenleving (Wim Boerefijn). Dit betekent echter niet dat nieuw geplande steden uit de betreffende periode noodzakelijk planmatige orthogonale plattegronden hadden. Soms was de ruimtelijke planning zeer grof en volstrekt ondergeschikt aan de sociale en economische planning. Vaak ook, blijken nieuw gestichte en/of nieuw geplande steden niet helemaal nieuw te zijn: soms hebben ze een voorganger-nederzetting gehad in de nabije omgeving (in Nederland bijvoorbeeld Naarden) en vaak blijkt de nieuwe aanleg gebaseerd te zijn op een reeds bestaande nederzettingkern (Mathias Untermann, Armand Baeriswyl, Karlheinz Blaschke). Een niet onbelangrijke conclusie was dan ook dat de term *Gründungsstadt* (nieuw gestichte stad), zoals gebruikt in de titel van het colloquium, vanwege de overwegend ruimtelijke, in mindere mate politieke of juridische -tot halverwege de 20ste eeuw overheersende -, invalshoek van de deelnemers aan het congres beter vervangen kan worden door de term *Planstadt* (geplande stad).

Het is de bedoeling dat er een bundel zal verschijnen waarin de voordrachten worden gepubliceerd. Ook hebben de deelnemers zich gezamenlijk voorgenomen binnen enkele jaren wederom bijeen te komen om verdere problemen betreffende de studie van de stichting, planning en bouw van nieuwe nederzettingen in de periode van de 12de tot de 14de eeuw te bespreken. Helaas zal de organisatorische daadkracht en de bezielende bijdrage van Hans-Jürgen Nitz voortaan echter gemist moeten worden.

Wim Boerefijn, e-mail: wim_boerefijn@hotmail.com

Rondje Duitsland-Tsjechië

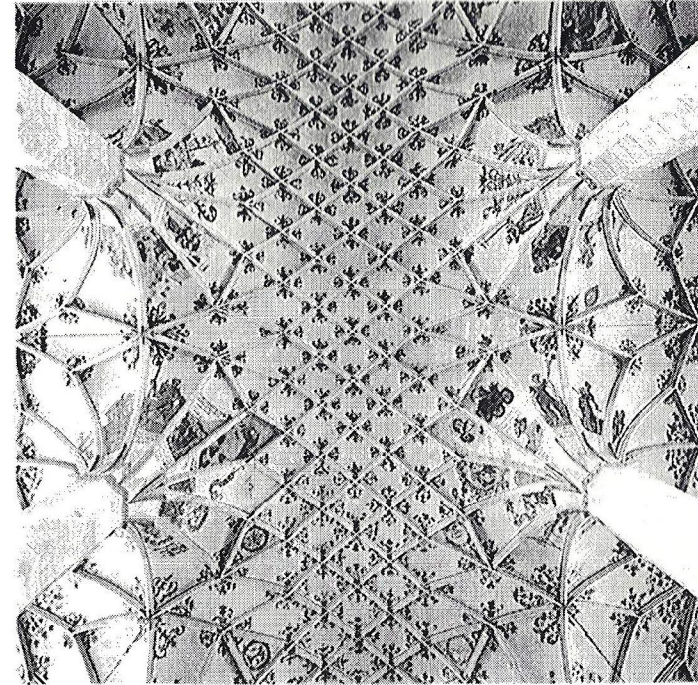
In de periode van 30 oktober tot 6 november 2001 werd door ondergetekende een reis gemaakt naar Duitsland en Tsjechië. Dit ter voorbereiding van diverse activiteiten die in 2002 zullen plaatsvinden, om collegiale contacten te leggen en beeldmateriaal (dia's) te verzamelen i.v.m. voordrachten. Bij deze een kort verslag van een reis door Europa.

30 oktober, Köln-Dombauamt

Na een eerder bezoek aan de Utrechtse Dom en een meer dan tien jaar lopende nauwkeurige opmeting van de middeleeuwse bouwdelen van de Keulse Dom kwam mw. Lüpnitz 19 september j.l. opnieuw naar Utrecht om aansluitingen en overwelingen van kooromgang te bestuderen. De koren van de Keulse en Utrechtse Dom vertonen veel overeenkomsten: de bouw ervan werd resp. 1248 en 1253 begonnen, opzet en materiaal (trachiet en tufsteen) komen sterk overeen, beide liggen aan de Rijn, etc. Maren Lüpnitz, bouwhistoricus en docent aan de Fachhochschule in Trier, publiceerde eerder over de ringankers in de koorlantaarn van de Keulse Dom. Nu schrijft ze, onder begeleiding van de TU Wuppertal, een proefschrift over de wijze en volgorde van bouwen m.b.t. de Keulse Dom, in vergelijking met Franse kathedralen (Amiens, Beauvais) en (hopelijk ook) met de Utrechtse Dom. De mate van diepgang in dit onderzoek is via de Nederlandse benadering nooit bereikt, ook niet in de Geïllustreerde Beschrijving van Haslinghuis en Peeters (1965). Daarom stelt mw. Lüpnitz voor, student Sabine Fekkes uit Trier (Nederlandse achtergrond en MTS, HTS bk vooropleiding) in Utrecht waarnemingen te laten verrichten. Het gaat om een nauwkeurige opmeting van plattegrond en doorsnede ter hoogte van het triforium (1:20) waarbij zowel aansluitingen als sporen van de bouwstop (ca. 1280-1380) in tekeningen worden gebracht.

Vorbereiding Tagung AHF Pirna 2002

Met tussenstops in Kassel (overnachting en bezoek aan spectaculair Museum für Sepulkralkultur), Eisenach (saluut aan Bach) en Dresden op 31 oktober laat in Pirna aangekomen. Het stadje ligt in het uiterste zuidoosten van (voormalig Oost-) Duitsland aan de Elbe met een hooggelegen burcht daarboven. Pirna verkeert in een gave historische staat, gemiddeld beter dan de grote oostelijke steden, omdat er niet gebombardeerd werd in de Tweede Wereldoorlog en DDR-saneringen achterwege bleven. Dat laatste is puur geluk. Op papier hadden de planologen van de volksrepubliek het oude centrum geheel 'ausradiert', maar is het –wegens geldgebrek– niet tot uitvoering gekomen. Dit voornemen spiegelt zich nog steeds af in toeristische gidsen (de nieuwste Michelingids bijvoorbeeld),

Afb.
15de
eeuws
gewelf
van de
St. Marie
te Pirna.

waarin Pirna merkwaardiger wijze ontbreekt. Naast een kasteel, kloostermuseum gods- en stadhuis, staan er prachtige huizen van middeleeuwse en latere oorsprong. Vooral de natuurstenen ingangspartijen en gecompartmenteerde interieurs (vaak met overwelingen) zijn opvallend. In een huis ten noorden van de kerk zagen we onder een enorm sporendak langs de zolder- en vlieringvloeren schotten voor 'Trockenlagerung', opslag t.b.v. graan of fruit, zoals ook in Nederlandse huizen geweest moet zijn maar zelden als zodanig herkenbaar bleef. Op 1 november sprak het AHF bestuur in het stadhuis met de plaatsvervangend Bürgermeister, het hoofd monumentenzorg (Dr. Schmidt) en particulier bouwhistoricus Sturm over: termijn (17-22.9 2002), ontvangst (Rathaus), Tagungsort (Kleinkunsttheater), thema lezingen (Wohnbau im Wandel), overnachtingsmogelijkheden en excursies (Meißen en Bohemen). Het belooft een goed congres te worden met (dit keer gelukkig een) beperkte Nederlandse inbreng. Van de 2001- Tagung in Maastricht achtte Sturm de lezing van Ronald Glaudemans over Maaseik in andere vorm voor herhaling vatbaar. Wat ons betreft, zou het ook over Amsterdam mogen gaan waar de voormalige particuliere, Bossche bouwhistoricus sinds kort in dienst van de gemeente gekomen is.

Tsjechië, 2-4 november

Omdat Pirna een grensstad is, ligt een excursie naar Bohemen voor de hand. Daarmee gaat een wens van een ouder AHF-lid, Joseph Vareka, in vervulling. Langs lieflijke maar doorgaans nogal armoedige en vervallen dorpjes in het stroomgebied van de Elbe (Labe) leidt hij ons naar zijn troetelkind, het museumdorpje voor Volksarchitectuur Zubrenice. Persoonlijk vind ik het einddoel van de dagexcursie de stad Litomerice interessanter, alleen al vanwege het 'Kelchhaus'. De 'Kelch' is een spectaculaire 16de-eeuwse peer of ui die fungeert als uitzichtstoren op de huidige 'Sidlo MeU a Informacniho centra' (VVV). Hier krijgen we ook toelichting van de Praagse hoogleraar architectuurhistorie Milena Hauserova. Vareka is eveneens verbonden aan de Praagse Universiteit en had voor het AHF-bestuur en leden van de Arbeitsausschuß kostenlos logies geregeld in de 19de-eeuwse Villa Lanna, universitair studiecentrum nabij de Praagse burchtheuvel. Een bezoek aan Praag staat niet op het programma van de AHF, maar is zeker aan te bevelen als toetje of voorafje (een rondleiding is te regelen met mw. Hauserova). Op 3 en 4 november kregen we een indruk van Praag. Niet alleen de burcht, de Karelsbrug en het oude centrum zijn zeer de moeite waard maar bijvoorbeeld ook het voormalige Joodse kwartier met eigen raadhuis, diverse synagogen (w.o. de oudste van Europa uit de 13de eeuw) en musea. Zondag 4 november vertrokken de Duitse collegae huiswaarts, maar leidde mijn reis verder naar:

Berlijn, 5-6 november

Op uitnodiging van Gabri van Tussenbroek en Johannes Cramer (hoogleraar bouwhistorie) werd de TU Berlin bezocht. Over onderzoek en onderwijs gesproken en twee lezingen bijgewoond. Gabri heeft een postdoctorale aanstelling en organiseert het *Graduiertenkolleg*, een bijeenkomst voor promovendi die met diverse onderzoeksthema's belast zijn, variërend van gesloten wooncomplexen in Syrië, de invloed van historisme en nationalisme op modelboerderijen uit het begin van de 20^e eeuw, tot onderzoek en documentatie van oudere gebouwen in Duitsland en daarbuiten. Cramer heeft een samenwerkingsovereenkomst met de Universiteit van Bamberg waar hij eerder bouwhistorie doceerde. Met zijn werkgroep zoekt hij nog (bij voorkeur) grotere complexen om te bestuderen. Dat zou ook in Nederland kunnen zijn, bijvoorbeeld iets dat leegstaat en problematisch is. Een eerdere poging van Cramer om een vergelijkend Europees huizenonderzoek (in Nederland, Utrecht) te beginnen, ketste helaas af op de financiering (door de EU) maar illustreert de reikwijdte en ambities van de professor. Gabri's opdracht is de invloed van Holland op het 17de- en 18de-eeuwse bouwen in de Duitse landen te onderzoeken. Dit sluit enerzijds aan bij de activiteiten van Koen Ottenheym en de Utrechtse Onderzoeksschool maar anderzijds ook bij een meer 'basic'-

benadering van de AHF omdat Gabri zich nadrukkelijk ook op eenvoudige architectuur wil richten. Kortom: De TU Berlin komt naar verwachting binnenkort met interessante resultaten, mogelijk ook in samenwerking met Nederland.

Maandag 5 november toonde Gabri het nieuwe, dynamische Berlijn, hier en daar nog voorzien van plukjes oud. Er staat te veel om te noemen maar de door Cristo verhulde steiger om de Brandenburger Tor en het bezoek aan de Marienkirche in het verder vrijwel platgelegde oude centrum zijn vermeldenswaard. De Mariakerk weerspiegelt de oude bouwwijze van Brandenburg met dominant baksteenwerk (fors, Gronings formaat) en blokken graniet. Onder de gigantische naaldhouten kap uit 1518 hadden we een spontane discussie met particulier bouwhistoricus Dirk S. over bouwvolgorde en aansluitingen tussen schip en toren. Voordat de laatst mogelijke ICE op 6 november richting Utrecht reed, aan de keukentafel met Gabri gesproken over zijn Zaltbommel boek. Tenslotte in de Gemäldegalerie de tentoonstelling *Die "Kleine Eiszeit", Holländische Landschaftsmalerei im 17. Jahrhundert* bezocht. Interessant omdat men via geologisch onderzoek een periode van koude en stormen in de 17de eeuw weet te reconstrueren. Jammer, dat daarbij geen dendrochronologische of historische gegevens betrokken zijn. Nog even gesproken met conservator Jan Kelch en voor het eerst Ter Borchs *Slijpersfamilie* aanschouwd (waarvan in 1994 de topografie en iconologie in *Bouwen en Duiden* behandeld, tevens gebruikt als omslag proefschrift).

Dirk J. de Vries

Studiedagen, congressen en symposia

15 maart - Studiedag Historische Binnenruimten.

Leiden Nonnensteeg 3, gebouw 1103, zaal 329. Info en aanmelding via internet: www.let.uu.nl/kunst/osk. Per fax: 030-2536167.

15-17 maart - Tagung Interessengemeinschaft Bauernhaus.

Thema: Flett-Stube-Kammerfach im nordwestdeutschen Bauernhaus. Plaats: Bückeburg. Info: Ulrich v. Damaros, e-mail: ingenieur-contor@de.

17-21 september - Tagung Arbeitskreis für Hausforschung.

Thema: Wandel im Wohnbau zwischen Gotik und Barock
Plaats: Pirna. Info in volgende Nieuwsbrief.

Hervonden stad 2001

Op vrijdag 30 november 2001 vond de presentatie plaats van het zesde jaarboek uit de reeks *Hervonden Stad*, een coproductie van de Stichting Monument & Materiaal en de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de Gemeente Groningen (Dienst RO/EZ). In het boek de inmiddels vaste items over archeologie, bouwhistorie en restauraties in de stad.

Onder de kop *archeologie* worden diverse opgravingen, waarnemingen, proefsleuven en verkenningen toegelicht. Naast onderwerpen als een Trechterbekerscherf uit Ruskenveen in Hoogkerk (een spoor van het Midden-Neolithicum (3400-2850 voor Chr.); een fibula van een 'Arabische munt' uit de Peperstraat (uitzonderlijk is de tekst op deze fibula, die een ¼ dinar geweest kan zijn, en de intacte naaldconstructie op de achterzijde); een stalling voor vee in de openlucht, een zoektocht naar kuilenpatronen onder het Roode Weeshuis te Groningen en in Drenthe (al in 1990/1991 vonden opgravingen plaats en leverde analyse van gevonden grondsporen een reconstructie op van bewoning en landgebruik vanaf ongeveer de 5de eeuw en konden zes fasen worden vastgesteld); schatten uit de gracht van Alva in de Prinsenstraat (een bloemlezing uit de verschillende vondstcategorieën, zoals: botmateriaal, leer, textiel, hout, metaal en aardewerk); is het vooral de opgraving van het Zerniketerrein, een voormalige kasteelterrein, die uitgebreid wordt beschreven. Met dit verslag over ijzertijdsporen, een vroeg 13de-eeuws steenhuis, de voorganger hiervan (gesitueerd op twee min of meer vierkante terreinen) en de omgeving van het geheel is het onderzoek nog allerminst afgerond. In de komende jaren wordt de schans opgegraven en de kleiweg en de bochtige sloot onderzocht.

Betreffende de *bouwhistorie* komen inventarisaties, verkenningen, opnames, ontleding en fotodocumentaties aan de orde. Zo worden bijvoorbeeld de inventarisaties en waarderingen van de gebieden rond de Euvelgunnerweg en de Hortusbuurt beschreven. Resultaat hiervan is dat de Euvelgunnerweg met aangrenzende boerenerven en het riviertje de Hunze bewaard blijven als een groene strook op een nog aan te leggen bedrijventerrein. Eén van de oudste boerderijen hier kan gezien de kenmerken en constructie worden gedateerd in de 18de eeuw. Anders is het in de 17de eeuwse Hortusbuurt waar vooral eenlaags bebouwing karakteristiek is. In deze buurt zijn zeker negentig panden als historisch waardevol aangegeven. Interessant en boeiend is ook het verhaal over een object uit de wederopbouwperiode. We spreken hier over het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het openluchtwembad De Papiermolen in Groningen. (als een zwembad uit 1881 volkomen verouderd en te klein blijkt te worden,

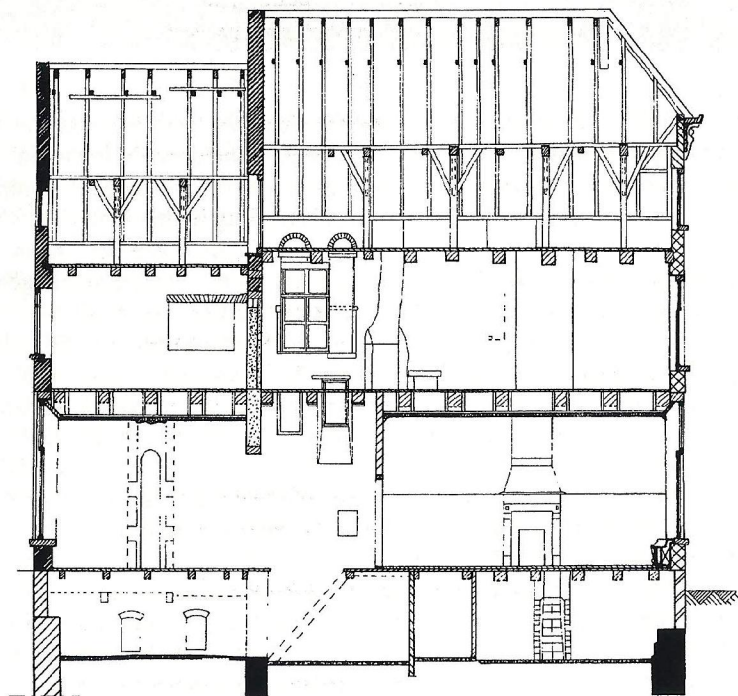
krijgt de wethouder van Openbare Werken in 1948 de vraag "een geheel nieuw openluchtbad voor gemengd zwemmen in parkachtige omgeving" te projecteren).

Bij *restauraties* blijkt dat er nog steeds historisch materiaal verloren gaat zodat monumentenzorg steeds meer een op instandhouding gerichte activiteit wordt waarbij het uitvoeren van onderhoud tijdens restauratiewerkzaamheden voorop staat. Uit de restauratiereeks wordt o.a. de korenbeurs toegelicht. Al het gietijzerwerk hiervoor werd door de eerste gieterij in de provincie Groningen geleverd in de periode 1861-1865. Het beursgebouw heeft alle schommelingen in de conjunctuur en ontwikkelingen in de landbouw overleefd, evenals de sloopplannen uit de jaren zestig. De inbouw van een winkelbedrijf mocht uiteindelijk plaatsvinden zonder dat hiervoor aan de monumentale delen iets hoefde te worden veranderd. Een ander restauratieproject betrof de Martinitoren. Deze toren heeft in de loop der eeuwen twee grote restauraties ondergaan. De derde restauratie vond het afgelopen jaar plaats omdat er scheuren en een begin van betonrot werden ontdekt. Noodzakelijke restauratiewerkzaamheden betroffen herstel van losliggend voegwerk, vervanging van natuursteenblokken en bijwerking van schade aan profileringen. Tot slot wordt aandacht besteed aan de restauratie van het voormalig Mineralogisch Geologisch Instituut aan de Melkweg en een herplaatste spiltrap in het voormalig Natuurkundig Laboratorium aan de Westersingel; beide nu Noorderpoortcollege. In de bijdrage worden twee neogotische gebouwen, die ontworpen zijn door de architect Jacobus van Lokhorst, de toenmalige Rijksbouwkundige van Gebouwen van Onderwijs enz., uitvoerig besproken.

Hervonden Stad 2001 is te verkrijgen bij de Stichting Monument & Materiaal, de Dienst RO/EZ Groningen en bij de boekhandel. *Hervonden Stad 2001* is een jaarboek met 128 pagina's en rijk geïllustreerd met foto's en tekeningen; de prijs bedraagt 8 Euro.

Joke A.N. Leutscher-Bosker

	15e eeuw		19e eeuw
	16e eeuw		20e eeuw
	17e eeuw		onbekend
	18e eeuw		

Afb. Lengtedoorsnede Pelsterstraat 19 te Groningen.
Tek. H.Wierds. Uit: *Hervonden Stad* 2001.

Korstmossen en muurbloempjes

Arends, G.J., *Sluizen en gemalen in het Noordzeekanaal: anderhalve eeuw ontwerpen, bouwen en vernieuwen*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2001.

Berens, H., *E.M.W.N. Rose, 1801-1877: Stedebouw, civiele techniek en architectuur*, NAI uitgevers, Rotterdam, 2001.

Boezaard, A. e.a., *De ontwikkeling van het woonhuis tot 1940 in Hoorn*, Cultuurhistorische Reeks Hoorn dl.2, Bas Baltus, Hoorn, 2001.

Cerutti, W.G.M., *Het stadhuis van Haarlem: Hart van de stad*, Gottmer/Schuyt, Haarlem, 2001.

Dolder-de Wit, H. van, *Gluren bij de burens: Monumentale interieurs in Gouda*, Stichting Open Monumentendag Gouda, Gouda, 2001.

Smits, J., *Brabants peil. Monumenten voor waterbeheersing in Noord-Brabant*, Heinen/Sun, 2001.

Charles, L. e.a., *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, Stadsarchief Gent, Stichting Mens en Cultuur, Gent, 2001.

Grote, R.J. red., *Wandmalerei in Niedersachsen, Bremen und in Groningerland: Fenster in die Vergangenheit*, Niedersächsischen Landesamt für Denkmalpflege, Hannover, 2001.

Ginkel-Meester, S. van, *De ronde venen: geschiedenis en architectuur.*, Uitgeverij Kerckebosch, Zeist, 2001.

Arts, N. e.a., *De kastelen van Helmond: Een machtscentrum aan de rand van de Peel.*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2001.

Mertens, P.A.M., *Jongere Bouwkunst: architectuur en stedenbouw van 1850 tot 1940 in Limburg*, Waanders, Zwolle, 2001.

Nuijten, J.J.M., E.L. van Olst en A. Punt (red.), *Tiengemeten*, SHBO jaarverlag 2000, Arnhem, 2001.

www.bouwhistorie.nl

Redactie, kopij en donateurs

Redactie Nieuwsbrief:

Ir. G. Berends,
Prins Hendriklaan 12-a,
3701 CN Zeist

Drs. A. Reinstra (eindredactie),
Groenhoek 266,
3972 CT Driebergen,
tel. 0343-533889
Werk: RDMZ,
Postbus 1001, 3700 BA Zeist,
tel. 030-6983253

Mw. drs. M.E. Stades-Vischer,
Verlengde Slotlaan 91,
3707 CD Zeist,
tel. 030-6943610

Dr. ing. R. Stenvert,
Julianaweg 1,
3525 VA Utrecht,
tel. 030-2881597

Redactieadres Nieuwsbrief:

Drs. A. Reinstra,
De Grutto 138,
3972 PD Driebergen,
tel. 0343-533889, email:
A.Reinstra@monumentenzorg.nl

Kopij/Reacties:

Voor 1 augustus 2002 te zenden naar
bovenstaand adres. De redactie houdt
zich het recht voor ingezonden
stukken te weigeren of in te korten (in
overleg met de auteur).

Donateurs:

U kunt donateur worden van de SBN
door jaarlijks minimaal 14 Euro over
te maken op postgiro 273441 t.n.v.
SBN, Zwaansteeg 11, 3511VG
Utrecht. U wordt dan op de hoogte
gehouden van het doen en laten van
de stichting door middel van de drie
maal per jaar verschijnende
Nieuwsbrief.

Op de omslag: Vogelvluchttekening van de zevende bouwfase van het kasteel van Helmond. Situatie omstreeks het eind van de 17de eeuw. Uit: N. Arts e.a., De kastelen van Helmond. Een Machtscentrum aan de rand van de Peel, Uitgeverij Matrijs, 2001.